

Чайка Н.У. (Мінск, Беларусь)

Канструкцыі са статальнай і рэляцыйнай семантыкай у беларускай мове

Тыпалагічнае даследаванне сінтаксічных сістэм праводзіцца ў некалькіх кірунках. Значная колькасць даследчыкаў (А. Я. Кібрык, Г. П. Мельнікаў, Н. Б. Мячкоўская і інш.) лічаць мэтазгодным выяўляць спецыфіку сінтаксічнай сістэмы мовы выключна ў параўнанні з іншымі. Пры гэтым у навуковай літаратуры пашыраны погляд, што тыпалагічныя асаблівасці могуць быць выяўлены і ўнутры адной мовы на аснове адпаведных парметраў – заканамернасцей функцыянавання пэўнай з’явы, асаблівасцей структурнай арганізацыі і інш. (А. У. Цымерлінг, І. І. Дзягавец, Н. У. Князева і інш.).

У залежнасці ад аб’екта даследавання тыпалогія можа быць функцыянальнай, структурнай, фармальнай. Асаблівую цікавасць у дачыненні да структура-сінтаксічных мадыфікацый беларускай мовы выклікае функцыянальная тыпалогія канструкцый з эліпсісам дзеяслова, у прыватнасці спецыфіка іх семантычнай арганізацыі. Тыпалагічная характарыстыка аб’екта праводзілася намі ў адпаведнасці з распрацаванымі намі параметрамі тыпалогіі – кампенсаторнымі кампанентамі ўзроўню семантычнай арганізацыі.

Канструкцыі з эліпсісам дзеяслова могуць набываць **статальную** семантыку; характарызуюць падобныя сказы сацыяльную сферу дзейнасці чалавека. Такія сказы могуць указваць на змену сацыяльнага стану, абумоўленую пэўнай прычынай, на фазісную і мадальную мадыфікацыю праявы сацыяльнага стану, на змену грамадзянскага стану суб’екта. Рэалізуецца падобная семантыка ў нязначнай колькасці мадэляў, як правіла, двухкампанентных. У канструкцыях *Усё ува мне – ад жанчыны другой, / Рана памёршай, яму дарагой* (В. Іпатава); *Стойбішча старка і статка лугі, / Адзінцу – трывога ў сэрцы* (Л. Геніюш); *Не памятае, каб добра апрагнуўся або паеў. Век – у будні і ў свята – у зрэб’і, у лапцях* (І. Мележ) звычайна прапускаецца звязка і адбываюцца сінанімічныя пераўтварэнні. Суб’ектныя кампаненты ў такіх канструкцыях могуць выражацца імпліцытна.

Калі эліптычныя сказы з семантыкай стану ўказваюць на змену стану суб’екта, то ў такіх выпадках яны кваліфікуюцца як фазісная мадыфікацыя: – *Чаго вы – з камсамола?* (М. Зарэцкі); – *Ну, ну! Нявольна так, дзіцятка!* / *Ужо ж нікому не сакрэт!* / *І справядліва кажэ матка: / Цяпер вам толькі ў сельсавет* (Н. Гілевіч); *Так і ў запас нядоўга* (Я. Крупенька).

Структура-сінтаксічнай адметнасцю сінтаксісу беларускай мовы з’яўляюцца эліптычныя канструкцыі з семантыкай зменнага стану, якія

набываюць імпліцытную семантыку. У іх назіраюцца пераўтварэнні кампанентаў сінтаксічнай структуры або перафразаванне канструкцыі: *Набок дрэнны настрой і стомленасць* (“Настаўнік”); *Пасля гэтага толькі ў сельсавет* (Г. Багданава). Адметнасць апошняга сказа ў спецыфічным лексічным нападзенні сінтаксічнай пазіцыі лакатыва ў *сельсавет*, які набывае імпліцытную семантыку і ўказвае не столькі на перамяшчэнне ў прасторы, колькі на змену сацыяльнага статусу суб’екта: *у сельсавет – ажаніцца*.

Семантыка зменнага стану можа рэалізавацца ў канструкцыях і з дапамогай кампанента, які з’яўляецца фразеалагічна звязаным: *Кожны раз – ці ўдзень, ці ўначы – у снях лягне хто-небудзь, і мяне – як токам* (А. Макаёнак).

Кампенсаторную функцыю ў такіх сказах выконваюць пацыентывы, локумы; спосабы іх выражэння кампанентаў не характарызуюцца разнастайнасцю: гэта пераважна займеннікі або назоўнікі ці прыслоўі.

Ужываюцца эліптычныя канструкцыі з семантыкай стану часта ў заголоўках да інфармацыйна-публіцыстычных твораў: *Вядоўцаў № 1 – дзевяноста* (ЛіМ). Гэта абумоўлена тэндэнцыяй да выкарыстання мінімальнай колькасці моўных сродкаў.

Нязначную групу складаюць эліптычныя сказы **рэляцыйнага** тыпу, што рэалізуюць семантыку адносін у розных сферах дзейнасці чалавека. Найбольш часта такія сказы выражаюць адносіны ў эмацыянальна-псіхічнай сферы: *Дзіцячы фонд ААН аб дзецях Беларусі* (“Добры вечар”). Семантыка ў іх рэалізуецца ў нязначнай колькасці мадэлей: *А з жонкаю як?* (А. Жук); *Як у цябе з Алесяй?* (А. Петрашкевіч). Першы рэлянт у падобных сказах часта выражаецца імпліцытна. У структуру эліптычнага сказа можа ўваходзіць карэлянт, які ўказвае на суб’ект сумеснага дзеяння: *Не па-сяброўску ў нас* (С. Кавалёў).

Семантыка адносін можа рэалізавацца і ў сацыяльнай сферы. Мадэль эліптычнага сказа ў такім выпадку змяшчае тры кампаненты: *І я да ўсіх аднакі. Да ўсіх – па закону* (І. Мележ). У структуру падобнага сказа можа ўваходзіць кампанент, што ўказвае на суб’ект сумеснага дзеяння: *Каб я з табой і мірна. Ніколі!* (Г. Багданава).

Такім чынам, семантыка адносін у эліптычных канструкцыях праяўляецца толькі ў дзвюх сферах: эмацыянальна-псіхічнай і сацыяльнай і рэалізуецца ў нязначнай колькасці мадэлей.

Характар кампенсаторнага кампанента залежыць ад сферы праяўлення адносін, кампенсаторнымі выступаюць суб’ектныя кампаненты, якія выражаюцца назоўнікамі, займеннікамі, прыслоўямі ці імпліцытна.

Канструкцыі з семантыкай тэмпаральнай экзістэнцыі рэалізуюцца выключна ў мадэлях, што змяшчаюць тэмпаратыў, у іншых выпадках пропуск дзеяслова будзе спрыяць супадзенню двухсастаўнага і аднасастаўнага намінатыўнага сказаў: *Вакол залатая восень і Восень*. Тэмпаратыў у сказах тыпу *Стрэл на золаку* (“Дзеці і мы”); *Хутка дзень Перамогі* (“Маяк”); *Праз месяц – выбары ў мясцовыя Саветы* (“Матчын дар”); *І сёння – восень* (К. Чорны) дазваляе кваліфікаваць іх як эліптычныя з экзістэнцыяльнай семантыкай, якія рэалізуюцца ў мадэлі экзісцыенс – прэдыкат – тэмпаратыў: *І ўночы – зорны шэпт* (З. Дудзюк); *Нібыто ўжэ і зіма* (І. Мележ); *Наперадзе – знакавыя падзеі* (ЛіМ); *Не за гарамі – завірухі выццё* (Р. Барадулін); *На лузе ўначы* (А. Куляшоў). Выражаюцца тэмпаратывы звычайна назоўнікамі або прыслоўямі: *На зрэзе дня – рамонак белы / І пасівелы васілёк* (Я. Янішчыц); *Цьлімі суткамі ў балоце* (А. Кулакоўскі); *Паўгадзіны – у мокрым лесе* (Я. Брыць); *Але праз веянне начэй у нейкі момант недзялімы – любоў... смуга...* (А. Рэзанаў); *Колькі гэта працы, колькі гэта клопату ў Веры Засуліч! Зранку – у класе* (М. Зарэцкі); *Жыздрыцкія камсамольцы, Хвядос з Бладзікам, ужо тут* (Л. Калюга); *Ён (Язэп) зараз у Вінцэся* (А. Якімовіч).

Экзістэнцыяльная семантыка можа рэалізавацца і ў мадэлі экзісцыенс – прэдыкат – дыстрыбутыў-2: *Вада сёлета вялікая. Штодзень – дождж* (Л. Левановіч); *Што ні дзень – з акругі – званкі, запытанкі: як з нарыхтоўкамі, як план? Напамінкі, што бульба – Ленінграду і Маскве* (І. Мележ). Дыстрыбутыў у такіх канструкцыях указвае на пастаянны характар экзістэнцыяльнай прэдыкатыўнай прыкметы.

Эліптычныя сказы з экзістэнцыяльнай семантыкай указваюць не толькі на стан, апрадмечанае дзеянне або з’яву прыроды, але і на фазісную мадыфікацыю праявы экзістэнцыяльнай прэдыкатыўнай прыкметы. Мадэль пры такой умове будзе наступна: экзісцыенс – прэдыкат – тэрмінатыў: *Спелі ягады. За суніцамі – чарніцы, ад якіх аж чорна было ў лесе* (І. Мележ). У творах мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы эліптычныя канструкцыі з экзістэнцыяльнай семантыкай выкарыстоўваюцца рэдка.

Літаратура

1. Кибрик, А. Е. Константы и переменные языка / А. Е. Кибрик ; Моск. гос. ун-т, Филол. фак. – СПб. : Алетейя, 2005. – 719 с.
2. Мельников, Г. П. Системная типология языков: принципы, методы, модели / Г. П. Мельников ; Рос. акад. наук, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 2003. – 393 с.

3. Мечковская, Н. Б. Социальная лингвистика : пособ. для гуманит. вузов и лицеев / Н. Б. Мечковская. – 2-е изд., испр. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 206 с.
4. Циммерлинг, А. В. Типологический синтаксис скандинавских языков / А. В. Циммерлинг. – М. : Яз. славян. культуры, 2002. – 895 с.
5. Дяговец, И. И. Типология русских придаточных предложений нетипичного построения: синтаксические единицы с отклоняющейся структурой : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / И. И. Дяговец ; Моск. гос. ун-т. – М., 2006. – 30 с.
6. Князева, Н. В. Семантико-синтаксические типы предложений с предикативным ядром N1-N1 : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Н. В. Князева ; Дальневост. гос. ун-т. – Владивосток, 2006. – 22 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ